

Universiteit
Leiden
The Netherlands

De Dogon en hun toeristen

Beek, W.E.A. van; Bedaux R., Waals J.D. van der

Citation

Beek, W. E. A. van. (2003). De Dogon en hun toeristen. In W. J. D. van der Bedaux R. (Ed.), *Dogon: mythe en werkelijkheid in Mali* (pp. 196-202). Leiden: Rijksmuseum voor Volkenkunde. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/9688>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/9688>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

De zon gaat net schuil achter de falaise, wanneer de dorpsomroeper Abojo op zijn 'rots van de stern' klimt op de helling net boven het dorp Tireli. De wand weerkaatst zijn stem over het hele dorp, vlak voor de avond, voor de mannen die net terug zijn van hun werk op de velden en de vrouwen net bezig met het stampen van de gierst voor het avondeten. Na uitgebreide begroetingen – een essentieel deel van het Dogonleven – roept de welluidende stem van Abojo de eigenlijke boodschap om: "Morgenmiddag verwachten we een groep toeristen, en de maskers moeten dansen. Alle jongelui van Tireli moeten zich klaar houden om mee te doen." Hoewel er geen reactie is op zijn boodschap, heeft men het goed begrepen. In feite is een dergelijke gebeurtenis de laatste jaren routine geworden, een standaardprocedure voor het dorp.

De volgende middag slaat een trom vanaf de dansplaats het ritme van de maskers, en wel de oproep voor de dans. De jongelui stoppen met hun werk en zoeken in de duisternis van hun huis, of in de talloze kleine grotjes onder de stenen van de puinhelling, hun kostuum. Een uur later klinkt de oproep weer en tegen 16.00 uur, met de zon weer net achter de rotswand, verzamelen de mannen zich bij de *toguna*, het mannenhuis net boven de dansplaats. Stuk voor stuk komen de maskers, wat stiekem verborgen voor spiedende ogen, naar het mannenhuis. Even later komen ze er, nu geheel gekostumeerd uit tevoorschijn, het houten masker op het hoofd, de rode vezels om, indigo pantalon, en de hemden versierd met kaurischelpen, kralenkettingen om en de dansstok in de hand. Ook de ouden, die hen moeten leiden, zijn in vol ornaat, met hun traditionele indigo boubou, de brede hoed plus de wandelstok. Twee goede drummers en iemand die de ijzeren bel slaat – het leidinstrument van de Dogon – warmen zich op voor de dans terwijl de dansers eerst wat bier drinken. Inmiddels is beneden op de dansplaats de groep toeristen aangekomen, twaalf man sterk; ze maken het zich gemakkelijk op de vele rotsen die de dansplaats omringen, en stellen hun camera in.

Wat later komen de spelers tevoorschijn: eerst de musici, dan de ouden van het dorp, en ten slotte de maskers: de tamboers roepen de maskers met indringende ritmes die door de bel worden gedictieerd, en de dansende maskers antwoorden met hun doordringende roep: Hé hé hé: de dans is begonnen¹.

Geen gebied in West Afrika heeft zoveel aan-

trekkingskracht voor toeristen als het Dogongebied. Een toeristengids verwoordt het heel duidelijk: "De beroemde Falaise van Bandiagara met zijn fascinerende vergezichten, de prachtige Dogondorpen verspreid over de schitterende rotsen, de mythische dwergen die de Tellemgrotten bewoonden, de spectaculaire maskerdansen tegen een fantastisch decor, alles werkt samen om het bezoek aan het Dogongebied tot een onvergetelijke en unieke toeristische ervaring te maken."²

Reizigers komen al heel lang naar dit verre oord in de Malinese Sahel. Het eerste hotel in Sangha, vanouds een *case de passage* van de Franse regering, dateert al van voor de Eerste Wereldoorlog. Op zich zouden de moeilijke toegang tot het gebied en het hete klimaat het ongeschikt kunnen maken als toeristenbestemming, maar dat wordt meer dan goed gemaakt door de visuele rijkdom. Met zijn welverdiende reputatie plus zijn erkenning als Werelderfgoed door de Unesco, is het Dogongebied een bezienswaardigheid geworden die geen bezoeker van West-Afrika mag overslaan, of het nu een veteraan is of een debutant in het reizen. Hierbij komt nog de Dogonetnografie van Griaule en zijn collega's. Griaule schilderde het beeld van een mystieke en poëtische Dogoncultuur, slechts te begrijpen vanuit een ingewikkelde en verborgen scheppingsmythe, dat prachtige verhalen genereerde voor de toeristen. Zijn publicaties zijn gemeengoed geworden en zowel toeristen als gidsen hebben zich dit

Het hotel *Femme Dogon Gindo* te Tireli (foto W. van Beek)

Toeristen met Dogondansgroep te Sangha (foto W van Beek)

beeld van een mysterieuze en exotische cultuur snel eigen gemaakt. Het feit dat dit beeld ver staat van de realiteit boeit weinig toeristen en nog minder gid sen³. Al zijn sommige toeristen teleurgesteld wan neer ze de Dogon alleen maar over geld horen spre ken (een logisch onderwerp trouwens tussen bezoekers en plaatselijke bevolking), de meesten accepteren dat als deel van het exotische waarop ze gerekend hadden. Een toerist verwacht juist ver borgen dimensies, en iets exotisch levert betere verhalen op dan het gewone. En ook de gidsen in het Dogongebied zelf hebben die verborgen dimen sies aan hun eigen verhalen toegevoegd.

Tot aan de laatste decennia, toen de economie van Mali geliberaliseerd werd, heeft het land het toerisme als een staatsbedrijf geëxploiteerd. De *Societe Malienne d'Exploitation des Ressources Touristiques* (SMERT) was als semi-overheidsbe drijf verantwoordelijk voor het genereren van inko

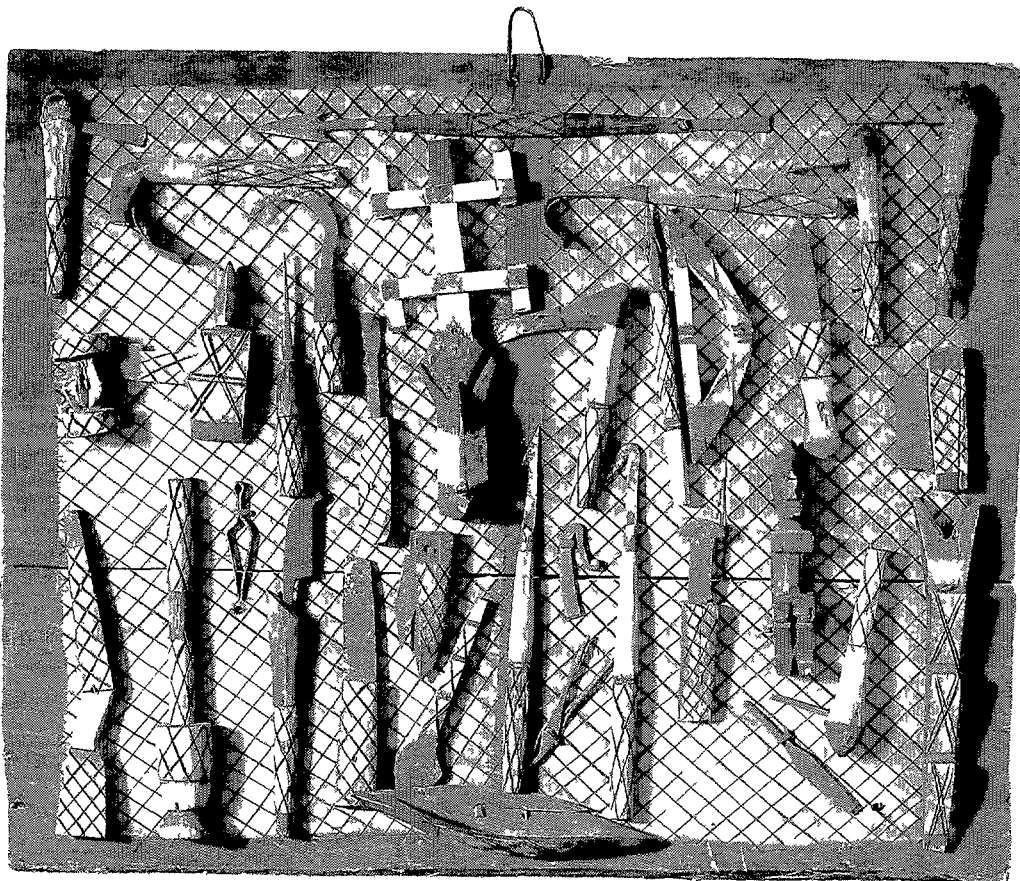
men uit het toerisme. De ambtenaren van de SMERT hadden flink wat macht in de Dogondor pen, zoals Sangha. De hotels behoorden aan de staat en de excursies werden door de staat georga niseerd⁴. Sinds de liberalisering van de economie is de situatie snel veranderd: de staatshotels werden verkocht, de toeristen kwamen van alle kanten naar de falaise en er werden nieuwe prive hotels gebouwd⁵. Een donor verbeterde de weg naar Sangha, en de toegang vanuit de vlakte via Bankas werd ook makkelijker. Vanaf dat moment kwamen steeds meer toeristen via Burkina Faso. Ouagadou gou ligt immers veel dichterbij dan Bamako. Niet langer was het Dogongebied een toeristenfuik, het werd een gastvrij oord voor de reizigers. Waar vroe ger de toeristen maar even in het gebied bleven, hooguit een nacht, kwamen er nu tours van vier dagen of een week, met goede campinguitrusting en prima vervoer. Doorgaans eindigen de tours in

een hotel in Sangha, Bandiagara of Bankas, om even op adem te komen. En niet langer trekken Sangha en de buurdorpen, met het schitterende Irelé als visueel hoogtepunt, de toeristen aan. Nee, alle dorpen langs de falaise – van Kani in het zuidwesten tot aan Bamba in het noordoosten – en ook de wat verscholen dorpen op het plateau en in de duinen van de vlakke kregen hun eigen faam en wendden aan dit soort bezoekers. Wij begonnen in Tireli dat tot aan de jaren tachtig buiten het toeristencircuit lag. Tegenwoordig wordt het regelmatig bezocht door groepen en heeft het zich een reputatie verworven als de beste maskerdansers van de falaise⁶.

Het totaal aantal bezoekers is moeilijk te schatten, omdat een centrale registratie ontbreekt. Tegen het einde van de jaren tachtig werd het aantal op 15.000 overnachtingen geschat, waarvan de helft in Sangha⁷. Waarschijnlijk is dat iets geflatteerd want een berekening in 2000/2001 komt op hetzelfde uit, terwijl het toerisme zeker gegroeid is, een op de drie toeristen komt tegenwoordig in Sangha. Vergeleken met de cijfers van Europese vakantiebestemmingen is dat misschien niet veel, maar de opvangcapaciteit voor reizigers is veel minder groot en de toeristen zijn veel zichtbaarder dan in Europa.

Wie verdient er aan de toeristen? Uiteraard de touroperators, waarvan een groot deel Europeaan

is, plus de hotelletjes die vaak al in lokale handen zijn. Het merendeel van de reisorganisaties bestaat uit kleine ondernemingen, van jonge Afrika reizigers, meestal zeer gemotiveerd en goed opgeleid, net als de toeristen trouwens. Zij nemen Malinezen in dienst als helpers, dragers en koks. Waar vroeger de SMERT de gelden incasseerde, zijn het nu de dorpingen die verdienen aan de opvoeringen, vooral aan de maskerdansen, en deze verandering is de Dogon zeer welkom. Ook de wat oudere hotels zijn nog relatief eenvoudig, op het Spartaanse af. Maar de meeste toeristen zoeken geen luxe in het Dogongebied en aanvaarden het gebrek aan comfort als integraal onderdeel van hun reis. In de dorpen langs de falaise hebben ondernemende Dogon hier en daar hun eigen hotelletje gemaakt: een huis met een erf en een goede voorraad matten voor de nacht kan zich al een hotel noemen. Er moeten dan wel frisdranken en koel bier te krijgen zijn. Maar het kenmerkende element van een hotel is enerzijds de 'hangar', een schaduwrijk afdak, en anderzijds een eenvoudig hurktoilet, een gat in de grond met een deksel erop. Vooral dat laatste is kenmerkend, want Dogon maken nooit een wc in hun eigen huis (dat hoort in de velden te gebeuren). Ironisch genoeg was de enige wc die men ooit heeft gebouwd, voor een blinde!⁸

De materiële cultuur van de Dogon: in natura speciaal voor toeristen gemaakt (collectie RMV 5677 179, 38 x 23 cm, foto B. Gr. shaaver)

door haar vriendin al snel gemaand door te lopen – noch naar de toeristen die hun pad kruisten. Op hun beurt waren de toeristen achter hun gids aan op weg naar het volgende dorp: ze hadden net een maskerdans gezien en nu stond er een vijver met kaaimannen op het programma. Noch de lange rij vrouwen, erg fotogeniek met hun manden op het hoofd, noch de oude mannen pasten in hun definitie van wat interessant werd geacht in het gebied; in elk geval namen ze niet eens de moeite om een foto te nemen. Maar omgekeerd gold hetzelfde; de twee Dogongroepen sloegen geen acht op elkaar noch op de toeristen.

Een klein voorval wellicht maar wel typerend voor de interactie tussen dorp en toeristen, kenmerkend ook voor de redenen waarom toerisme zo weinig invloed heeft op de Dogonmaatschappij. De eerste reeks oorzaken zit in het toerisme zelf. Voor veel toeristen is Afrika intimiderend. Het vreemde continent is wel exotisch maar biedt weinig zekerheden: vol microben en gevaarlijke virussen, is dit immense continent 'woest'. Al is dit onderdeel van de attractie, men is toch voorzichtig. In de advertenties wordt Afrikaans toerisme aangeprezen als 'comfortabel avontuur', een kreet die de wildheid van het continent en de wens het op enige afstand te houden in zich verenigt.

Vlak voor Kerstmis komt een bus Nederlanders in het hotel in Mopti aan, op weg naar het Dogongebied. De bus bestaat uit twee delen: een deel met stoelen, en de aanhangwagen is ingericht als slaapwagen, vol kleine couchettes. Uiteraard had de bus alles aan boord: drinkwater, voedsel, brandstof, kookgerei, compleet om geheel autonoom te zijn. Die bus was tegelijk een fort en een schuilplaats: als onderdak van Westelingen, maar tegelijkertijd werden de Nederlanders afgeschermd van wat ze wilden ervaren: Afrika. Juist in dit seizoen, als de nachten aangenaam fris zijn en een simpel veldbed met klamboe ruim voldoende is, vertrouwden zij op een geheel westerse omgeving, waarbij ze afzagen van het genoeg om onder een wijde hemel te slapen in vol maanlicht. En terwijl zij dat alles hadden, sliepen ze in het hotel.

In de literatuur heet dit de *environmental bubble*, de 'toeristenbel'¹⁰. Het is het intermediaire milieu dat door de gastheren en de organisatoren gezamenlijk is geschapen om de schok van het elkaar te ontmoeten te verzachten, in dit geval om de toerist te helpen Afrika te ontmoeten zonder het echt te ervaren. Die 'bel' betekent ook een overgave¹¹. Toeristen geven hun controle over hun dagelijkse handel en wandel in handen van de reisorganisator, en vooral de beslissingen over hun mobiliteit, datgene wat hen nu juist toeristen maakt. Tijdens de

reis zegt men voortdurend wat er nu gaat gebeuren, hoeveel tijd zij ervoor krijgen: "Het overlaten van de details aan de operator maakt hun reis veel makkelijker, maar met deze transactie dragen de toeristen ook de controle van hun relaties met de bevolking aan hem over".¹²

De 'bel' kent ook een ontvangende zijde, immers enkele Dogon hebben een geprivilegieerde positie in de ontmoeting met toeristen. Daar zijn op de eerste plaats de gidsen als deel van de 'bel', maar ook de handelaren. Het kopen van souvenirs en 'kunst' is een belangrijk deel van het contact met de Dogoncultuur: thuisgekomen kunnen de toeristen op die manier tastbaar bewijzen bij de falaise te zijn geweest. Als altijd is authenticiteit essentieel: het voorwerp moet 'echt' zijn, geen serieproduct, en als echt Dogon overkomen; het moet zelfs naar Afrika ruiken¹³. In de ontmoeting tussen toeristen en ambachtslieden, of liever handelaren, is er sprake van een uitwisseling van voorstellingen: wat Afrika hoort te zijn in de ogen van de toerist en het beeld dat de handelaar heeft van de toeristenverwachtingen¹⁴. Het kopen van een voorwerp is een van de weinige echte contacten met Afrika; zelfs al betreft het slechts een enkele handelaar – liefst de maker zelf trouwens - hier heeft men toch met een stukje echt Afrika te maken: "Een bres in de muur van georganiseerde arrangementen die hem scheidt van het land dat hij bezoekt."¹⁵ Het voorwerp moet daarom ook een verhaal hebben, een geschiedenis, een culturele uitleg die men thuis kan vertellen, als bewijs van de kennis die men van die cultuur heeft opgedaan.

Zelfs met deze kleine 'bres' blijft het Afrikaanse toerisme een sterk gekanaliseerde onderneming, beperkt in tijd en plaats. De toeristen komen slechts gedurende één seizoen, de noordelijke winter, en de maand december vormt het hoogtepunt. De zomer ziet wat rugzaktoeristen langstrekken, of Europeanen die in Afrika wonen, niet in dezelfde aantallen, en het grootste deel van het jaar zijn er geen toeristen te zien. Ook de toegangswegen tot het gebied zijn schaars, want zoveel autowegen zijn er niet. De toeristeninvloed beperkt zich tot de routes die per auto toegankelijk zijn. Daarbij komt dat de meeste toeristen meestal in groepen komen en hun afstand bewaren tot het 'wilde Afrika', waar ze zich slechts onder de vertrouwde leiding van de reisleader in wagen, de hierboven genoemde overgave. Slechts enkele reizigers wagen zich zonder begeleiding in deze 'woeste plaatsen'.

Bij dat alles is van belang dat toeristen alleen de hoogtepunten van een gebied opzoeken, de mooiste plekken, de mooiste uitzichten en de beste opvoeringen. Daardoor lopen hun wegen parallel met vaste verzamelpunten en analoge etappes.

Foto's nemen is van eminent belang en de toeristen weten dat de begeleider de beste plekjes kent voor de mooiste vakantiefoto's. Aan de voet van de falaise moet men het prachtige dorp Irefi zien, de maskerdansen in Tireli, de kaaimannenvijver in Amani en dan in Komakan kunst kopen. Toeristen zijn geen ontdekkingsreizigers op zoek naar nieuwe ervaringen en nieuwe zaken die hun aandacht waard zijn: zij nemen zo weinig mogelijk risico, willen waar voor hun geld en ze willen er zeker van zijn dat ze het beste, het mooiste met de grootste waarschijnlijkheid zullen zien. In het Dogongebied zijn dus de toeristenroutes duidelijk, en vast. Zo komen de toeristen in groepen over gebaande paden, stoppen op vaste plekken, een paar maanden per jaar: kortom niet alleen hun blootstelling aan Afrika is beperkt, maar ook die van Afrika aan hen.

Dit betekent dat de toeristen de culturele afstand tussen hen en de Dogon maximaliseren: zij komen als toerist, dat wil zeggen als iemand die geboeid is door verschillen, door onoverbrugbare culturele kloven, door vreemde voorwerpen en wonderlijke, wilde gebruiken. In zijn visie accentueert de toerist het anders zijn van de gastheer, daarmee de mogelijkheid van gedeelde ervaringen vermindert.

De tweede set factoren waarom de invloed gering is, ligt in de lokale cultuur zelf. Voor de Dogon wordt wellicht hun cultuur een verkoopartikel, maar hun cultuur heeft enkele aspecten die hier goed mee sporen. Zoals we gezien hebben, begrijpen en exploiteren de Dogon snel begrippen als 'oud', 'onaangetast verleden' en 'vreemdheid'. Ouderdom en verleden, elementen van belang bij gebruiken en voorwerpen, passen prima in de noties van traditie en de autoriteit van tijd en authenticiteit¹⁶. Traditie voor de Dogon is een notie die men gebruikt om het heden te ratificeren en rechtvaardigen, waarbij alle rituelen en ceremonies worden verklaard vanuit een mythisch verleden. Of het ritueel in kwestie nu werkelijk zo oud is, doet niet ter zake. Wanneer de Dogon iets als tem kwalificeren (gebruik, traditie), willen zij in feite zeggen dat het deel uitmaakt van hun huidige cultuur, en dat ze het niet beschouwen als een persoonlijke uitvinding of een nieuwigheid¹⁷. Het stereotiepe beeld van de toerist – althans vanuit het gezichtspunt van de Dogon – en het Dogondiscours over traditie passen goed bij elkaar. Overigens is een beetje 'heruitvinding van de traditie' geen enkel probleem.

Een voorbeeld is de valse hogon. In Ende, in het zuidwesten van de falaise, doet een oude man alsof hij hogon is. Voor toeristen offert hij op zijn altaar, omringd door beelden. In feite heeft dit dorp geen hogon en al mag hij doen alsof, hij is ook nooit als zodanig aangesteld. Dat deel van de falaise kent

weinig bewoning meer en de meerderheid van de bevolking is moslim¹⁸.

Nog een factor is het beeld dat de Dogon hebben van de toeristen. In de ogen van de Dogongastheer is een goede toerist iemand die genereus is, maar zich interesseert voor de cultuur: hij koopt veel, geeft veel cadeautjes en consumeert naar behoren. Goede relaties worden op prijs gesteld en wil hij zich lokaal kleden, dan is dat ook best. Maar wat hij eet en drinkt, is een andere zaak. De Dogon weten heel goed dat de toerist wel vreemde dingen wil zien en kopen, maar zelden lokaal eten of drinken tot zich neemt. Afrika blijft op afstand, ook als het om consumeren gaat. Dus krijgt de toerist Europese dranken, eet hij zijn eigen eten, en de Dogon eten het hunne. Mochten de toeristen het Dogonbier willen proeven (dat prima is en helemaal veilig), dan staat dat hun geheel vrij.

Voor de Dogon staat de toerist model voor de vreemdeling: een blanke (*anyara*) is een toerist. Vroeger was dat anders. Mali heeft lang geleefd met koloniale ambtenaren, tot aan 1960, en daarna verder met missionarissen en ontwikkelingswerkers. Maar die zijn makkelijk te onderscheiden van toeristen: zendelingen en ontwikkelingswerkers (en zo nu en dan een antropoloog) blijven lang in Afrika, passen zich aan, spreken de taal en zijn persoonlijk bekend. Toeristen kunnen niet lang blijven en spreken geen lokale taal. De opkomst van het toerisme viel samen met het verdwijnen van zendeling en ambtenaar, terwijl ontwikkelingswerk steeds meer werd overgedragen aan Malinezen. Zo werd dus de Europeaan een toerist.

De Dogon geven hier vorm aan met hun maskers¹⁹. Een van de vele maskers van hun normale maskerades stelt een blanke voor. De danser draagt een zwaar houten masker in fel rood, een duidelijke baard en veel haar, een priemende neus en heeft Europese kleren aan. Vroeger maakte de danser een ronde langs de – Dogon – toeschouwers, aan wie hij wat geld vroeg. Dan gaf hij hun een briefje en salueerde: de koloniale ambtenaar had zijn belasting geïnd. Tegenwoordig heeft hetzelfde masker een houten camera in de hand, dringt zich tussen de dansers, neemt foto's onder de meest onmogelijke hoeken en stoot iedereen: de toerist. Overigens is er ook een derde vorm: het masker zit op een stoel, met twee Dogon op de grond naast zich, heeft een notitieblok in de hand en stelt de meest stomme vragen: de antropoloog!

Conclusie: toerisme en cultureel zelfvertrouwen

Kortom, toerisme definieert de Dogon niet als marginalen, niet aan de rand van de wereld maar juist in het centrum. Natuurlijk komen de toeristen

naar hun gebied, en natuurlijk komen zij terug, waarom niet? De Dogon hebben de fascinatie van de toeristen met de falaise en de aantrekkingskracht van hun gebied tot onderdeel gemaakt van hun eigen waardering voor hun cultuur. Ook al is het toerisme moeilijk denkbaar zonder falaise, in de ogen van de Dogon – vooral van de gidsen – komen de toeristen voor de cultuur, voor de Dogon zelf. Zo kan het toerisme een factor worden in de versterking van de eigen cultuur, zoals studies elders ook hebben aangetoond²⁰. Voor de maskerdansen is dat al enigszins het geval, want de aandacht van de toeristen voor de maskers is een duidelijke aanmoediging voor hun productie en gebruik. Hier loopt de interesse van de toerist weer parallel aan de eigen fascinatie van de Dogon voor hun maskers. Dogon zullen het nooit nalaten naar een maskeroptreden te kijken, bekijken graag opnames ervan en praten er veel over. Maskerdansen kunnen rekenen op een enthousiast publiek, toeristen zowel als Dogon zelf. Wanneer men Dogonkinderen potlood en papier geeft, tekenen zij maskers en dansers. En deze gezamenlijke belangstelling voor maskers leidt bij toeristen en Dogon gemakkelijk tot andere gedeelde belangstelling in die cultuur.

Dit is wat men cultureel zelfvertrouwen zou kunnen noemen. De Dogon zijn zich bewust van hun eigen cultuur, zijn er trots op en die trots reflecteert in de camera's van de toeristen. Niet alle Afrikaanse toeristenbestemmingen kennen zo'n reactie²¹, maar de Dogon in elk geval wel. Het toerisme versterkt de constructie van de lokale identiteit²². Ook blijft de waardering van de toeristen niet beperkt tot de maskers: zo heeft de Dogonkunst een wereldreputatie en beschouwen de gidsen hun rol als kunstverkopers als een essentieel deel van hun werk. Het maken van 'antieke' voorwerpen is een industrie op zich geworden. De Dogon hebben goed gezien dat de Europeanen veel waarde aan antiek hechten: ze hebben van de souvenirmarkt een antiekmarkt gemaakt²³. Alle echte objecten zijn sinds lang door handelaars en verzamelaars opgekocht en bevinden zich nu in musea en privé-collecties in het Noorden²⁴. De Malinese regering heeft onlangs een Mission Culturelle gesticht in de regio, die het cultureel erfgoed moet bewaren als uitvloeisel van het feit dat de Unesco het Dogongebied op de lijst van het Werelderfgoed heeft geplaatst²⁵. Een van de projecten behelst een museum in Nombori, aan de voet van de falaise²⁶. Maar hoe dan ook, een echte industrie van namaakantiek is ontstaan die beelden, maskers en gebruiksvoorwerpen maakt waarvan de 'ouderdom' gegarandeerd is. Deze voorwerpen zijn met zorg en creativiteit kunstmatig oud gemaakt; daarvoor hebben de Dogon ingenieuze procédés ontwikkeld²⁷. Zo reageren de Dogon op creatieve

wijze op de ontmoeting met toeristen, overeenkomstig hun eigen culturele belangstelling. Met andere woorden, de Dogoncultuur zal een culturele attractie blijven en het toerisme zal nog lang een bron van inkomsten voor de Dogon vormen.

NOTEN

- 1 Voor een uitgebreide beschrijving zie Van Beek & Hollyman 2001.
- 2 Tekst uit een toeristenbrochure.
- 3 Van Beek 1991.
- 4 De SMERT heette eerst Commissariat au Tourisme, in 1994 werd het Office Malien du Tourisme et de l'Hôtellerie (OMATHO).
- 5 Walther 2001.
- 6 Een ontwikkeling die gedeeltelijk op het conto van onze publicatie in Time-Life uit 1982 moet worden geschreven; toch heb ik Tireli vooral uitgezocht als gemiddeld dorp voor het onderzoek (Perr, Alexander & Van Beek 1982; Van Beek & Hollyman 2001).
- 7 Lane 1988: 66.
- 8 Voor een overzicht van alle aanpassingen zie Walther 2001.
- 9 Lane 1988: 68; Walther 2001.
- 10 Crick 1988: 327.
- 11 'surrender', Bruner 1995: 236-237.
- 12 Bruner 1995: 237.
- 13 Jules-Rosette 1984: 211.
- 14 Jules-Rosette 1984: 235.
- 15 Boorstin, geciteerd in Jules-Rosette 1984: 209.
- 16 Van Beek 1998.
- 17 Van Beek 2000; Boyer 1990.
- 18 Walther 2001.
- 19 Zie Doquet en Richards dit boek.
- 20 Nash 1996.
- 21 Van Beek 2003.
- 22 Smith 1999; Urry 1985.
- 23 Het zijn ook Dogon geweest die in de fameuze Djenné-beelden zijn gaan handelen (Panella 2002).
- 24 Van Beek 1988; Bouju 1995; Bedaux 1998.
- 25 Volgens de richtlijnen van de Unesco betreft dit naast materiële cultuur ook culturele opvoeringen.
- 26 Zie Elmerit dit boek.
- 27 Hier heeft zich een heel nieuw vak ontwikkeld: het kunstmatig verouderen van ijzer, hout en andere voorwerpen. Er zijn vernuftige recepten bij, waarbij men bijvoorbeeld als ingrediënt gebruikmaakt van utwerpsele van de klipdas (*Diopter* sp.). Zie ook Panella 2002.